для капіталіст. вытв-сці, стымуляваў рост гарадоў.

Літ.: Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. Т. 1—2. М.; Л., 1946—58; Конюхова Т.А. Государственная деревня Литвы и реформа П.Д.Киселёва, 1840—1857 гг. М., 1975; Заблоцкий-Десятовский А.П. Граф П.Д. Киселёв и его время. Т. 1—4. Спб., 1882. *Вольга Загарульская.*

ДЗЯРЖАЎНАЯ ДУМА, прадстаўнічая заканадаўчая ўстанова ў Расійскай імперыі ў 1906—17. Створана царызмам ва ўмовах рэвалюцыі 1905—07 з мэтай прадухіліць новы рэв. выбух і вырашыць гал. пытанні грамадска-паліт. жыцця краіны, захоўваючы непахіснымі асновы самадзярж. ладу. Мела абмежаваныя правы. Першая спроба склікаць Дз.д. была зроблена ў жн. 1906, але ва ўмовах уздыму рэвалюцыі яна не мела поспеху (гл. *Булыгінская дума*).

1-я Дз.д. [27.4(10.5)—8(21).7.1906; адна сесія].

Паводле новага выбарчага закона ад 11.12.1905 у параўнанні з «Палажэннем аб выбарах у Дзяржаўную думу» ад 6.8.1905 кола выбаршчыкаў пашырылася. Да землеўладальніцкай, гарадской і сялянскай выбарчых курый далучалася рабочая. Права ўдзельнічаць у выбарах атрымалі толькі рабочыя прадпрыемстваў фабрычна-заводскай, горнай, горназаводскай прам-сці, а таксама чыг. майстэрань з агульнай колькасцю рабочых-мужчын не менш як 50 чал. Ад удзелу ў выбарах фактычна былі адхілены $^{3}/_{4}$ усёй колькасці рабочых (на Беларусі працэнт рабочых, што карысталіся выбарчым правам, быў яшчэ ніжэйшы), а таксама асобы іншых катэгорый наёмнай працы: гандлёвыя служачыя, парабкі. Не атрымала выбарчых правоў сял. бедната, якая не мела надзельнай зямлі. Поўная перавага на выбарах была забяспечана памешчыкам і буйной буржуазіі. Адзін голас памешчыка адпавядаў 3,5 голаса гар. буржуазіі, 15 галасам сялян і 45 галасам рабочых. Выбары для працоўных былі шматступенныя. Выбары ў 1-ю Думу выклікалі шырокі грамадскі рух. Па пытанні аб адносінах да Дз.д. разгарнулася вострая барацьба. Гэта было першае адкрытае выступленне на паліт. арэне створаных у ходзе рэвалюцыі партый і груп. Актыўную дзейнасць разгарнулі прадстаўнікі мясц. буржуазіі і памешчыкаў, якія раздзяляліся па нац. прыналежнасці. Рускія памешчыкі і чыноўнікі, правасл. духавенства далучыліся да партыі «Саюз 17 кастрычніка» (гл. *Акцябрысты*). Яны выступалі абаронцамі інтарэсаў самадзяржаўя на ўскраінах, лозунга «адзінай і непадзельнай Расіі». Блізкай да іх была партыя прававога парадку. Гэтыя сілы разам з чарнасоценцамі прапагандавалі вялікадзяржаўны шавінізм, распальвалі нац. і рэліг. варожасць сярод насельніцтва. На выбарах яны пацярпелі паражэнне. Польскія памешчыкі выступалі за далучэнне Беларусі і Літвы да Польшчы (Прывіслінскага краю), патрабуючы пры гэтым аўтаноміі. Яны лічылі, што самакіраванне створыць нац. буржуазіі ўмовы для «замірэння» Польшчы. Частка буйных памешчыкаў Беларусі, асабліва ў Мінскай губ., абвясцілі сябе прыхільнікамі партыі *кадэтаў*, разыходзячыся з імі толькі па аграрным пытанні. Яны абаранялі прынцып недатыкальнасці прыватнай уласнасці на зямлю і не згаджаліся нават з частковым адчужэннем зямлі па «справядлівай ацэнцы».

Як правіла, кадэты дзейнічалі праз нац. групы польскіх, яўрэйскіх, літоўскіх арг-цый. Вялікі ўплыў на каталіцкае насельніцтва, асабліва ў Віленскай і Гродзенскай губ., мела *Канстытуцыйна-каталіцкая партыя Літвы і Беларусі*.

Моцную апору на Беларусі кадэты мелі ў асяроддзі яўр. буржуазіі і інтэлігенцыі. Яны выступалі ў блоку з *Саюзам дасягнення раўнапраўя яўрэяў у Расіі*. Поўны поспех на выбарах яны мелі ў гарадской курыі. Шэраг партый байкатавалі выбары. Тактыку байкоту Думы праводзілі бальшавікі. Яна была накіравана на працяг рэв. барацьбы. Гэта тактыка мела поспех сярод рабочых. Сяляне ў асн. масе ўдзельнічалі ў выбарах. Ухіліліся ад удзелу ў выбарах і ад перадвыбарчай агітацыі народніцкія партыі — *эсэры і Беларуская сацыялістычная грамада* (БСГ). Байкатаваў выбары *Бунд*. Але ва ўмовах адступлення рэвалюцыі байкот не ўдаўся, выбары адбыліся.

Ад бел. губерняў у 1-ю Дз.д. выбраны: ад Мінскай губ. селянін з Навагрудскага пав. С.І.Гатоўчыц, памешчыкі Е.Э.Друцкі-Любецкі, Р.А.Скірмунт, Я.І.Любанскі, І.І.Вішнеўскі, прысяжныя паверады В.В.Янчэўскі, А.Р.Лядніцкі і С.Я.Розенбаўм (сіяніст), доктар філасофіі П.П.Масоніус; ад Віцебскай губ. памешчыкі Б.Б.Шахно, П.І.Перасвет-Солтан, урач, рэдактар газ. «Витебская жизнь» Г.Я.Брук, б. гарадскі галава Віцебска А.А.Валковіч, ксёндз Ф.С.Трасун, селянін з Полацкага пав. Р.П.Філіпаў; ад Віленскай губ. віленскі епіскап барон Э.Ю.Роп, сяляне К.А.Александровіч (Трокскі пав.), М.М.Грынцэвіч (Свянцянскі пав.), М.С.Гатавецкі (Лідскі пав.), памешчыкі Ч.К.Янкоўскі і Б.А.Ялавецкі, сіяніст Ш.Х.Левін (г. Вільня); ад Гродзенскай губ. сяляне М.М.Жукоўскі, С.П.Кандрашук і А.В.Курапацкі, беластоцкі павятовы прадвадзіцель дваранства, памешчык М.М.Ярогін, прысяжны паверады В.Р.Якубсон і юрыст М.Я.Астрагорскі; ад Магілёўскай губ. сяляне В.А.Каранькоў (Аршанскі пав.), М.І.Аўсяннікаў (Рагачоўскі пав.), М.Е.Сямёнаў (Сенненскі пав.), А.І.Сакалоўскі (Мсціслаўскі пав.), Ф.Я.Буслаў (Быхаўскі пав.), дваране Р.М.Цверды і А.Я.Хамяітоўскі.

З 36 дэпутатаў ад 5 зах. губерняў 29 прайшлі ў Думу пад кадэцкім сцягам пры падтрымцы Канстытуцыйна-каталіцкай партыі Літвы і Беларусі, сіяністаў і Саюза дасягнення раўнапраўя яўрэяў у Расіі, 5 (усе сяляне) адносілі сябе да беспартыйных, 1 — да сацыял-дэмакратаў і 1 — да правых (апошнія таксама сяляне). З 478 дэпутатаў у 1-й Дз.д. кадэтаў было 179, аўтанамістаў (члены Польскага кола, укр., эст., латыш., літ. і інш. нацыянальных груп) — 63, акцябрыстаў — 16, беспартыйных — 105, працавікоў — 97, сацыял-дэмакратаў — 1[illegible]

Цэнтр. пытаннем у 1-й Дз.д. было аграрнае. Кадэты вынеслі свой аграрны законапраект за подпісам 42 дэпутатаў. Ён прадугледжваў павелічэнне сял. землекарыстання за лік казённых і царк. зямель, частковага адчужэння памешчыцкіх зямель з узнагароджаннем уладальнікаў «па справядлівай ацэнцы». Большасць сял. дэпутатаў у 1-й Думе не пайшлі за кадэтамі і стварылі самастойную фракцыю — трудавую групу. Ад зах. губерняў у яе ўваходзілі 6 чалавек (Александровіч, Гатавецкі, Жукоўскі, Кандрашук, Буслаў, Філіпаў). Трудавікі ўнеслі на разгляд Думы свой зямельны праект 104-х. Ён прадугледжваў прымусовае адчужэнне памешчыцкіх зямель і стварэнне агульнанар. зямельнага фонду, у які былі б уключаны ўсе казённыя, кабінецкія, царкоўныя, а таксама прымусова адчужаныя прыватнаўласніцкія землі, што перавышалі працоўную норму. Падрыхтоўку і правядзенне рэформы трудавікі прадугледжвалі перадаць у рукі мясц. зямельных к-таў, выбраных на аснове ўсеагульнага прамога права пры тайным галасаванні. З ліку бел. дэпутатаў зямельны праект 104-х падпісалі Буслаў, Сакалоўскі, Гатавецкі і Александровіч. Двое сялян — дэпутаты ад бел. губерняў (Жукоўскі і Гатавецкі) — выказаліся на карысць прыватнай уласнасці на зямлю. Дэпутаты — памешчыкі Беларусі абаранялі прынцып недатыкальнасці прыватнай уласнасці і выказваліся за рашэнне агр. пытання аўтаномна, ізалявана ад іншых раёнаў імперыі. Скірмунт выступіў супраць адчужэння памешчыцкіх зямель, спасылаючыся на тое, што гэта выкліча вял. выдаткі і неспрыяльна адаб'ецца на становішчы дзяржавы. На яго думку, парушэнне ці адмена прынцыпу прыватнай уласнасці на зямлю прынясе незлічоныя беды насельніцтву і дзяржаве, бо прывядзе да засілля бюракратыі, выкліча незадавальненне сялянства, пазбавіць іх заробку, прывядзе да падрыву прам-сці і культуры і да банкруцтва дзяржавы. Памешчык Ялавецкі, барон Роп, ксёндз Сангайла, падтрымаўшы Скірмунта, вырашэнне агр. пытання звязвалі з пытаннем аб аўтаноміі Беларусі і Літвы.

Асцерагаючыся рэв. ўздзеяння думскіх дэбатаў, асабліва па аграрным пытанні, урад распусціў 1-ю Дз.д., пры гэтым катэгарычна выказаўся за недатыкальнасць прыватнай уласнасці на зямлю.

2-я Дз.д. [20.2(5.3)—2(15).6.1907, адна сесія].

Указам ад 8.7.1906 адначасова з роспускам 1-й быў вызначаны тэрмін склікання 2-й Думы — 20.2.1907. Новыя выбары праводзіліся на аснове ранейшага закона ад 11.12.1905.

У час выбараў у 2-ю Думу на Беларусі значна актывізавалася дзейнасць акцябрыстаў. Больш цесным стала іх супрацоўніцтва з чарнасоценцамі. Рускія акцябрысцка-чарнасоценныя перадвыбарчыя к-ты заклікалі да яднання і су-

месных дзеянняў усё рус. насельніцтва краю. Змагаючыся з рэвалюцыяй, яны разам з тым імкнуліся ліквідаваць экапанаванне і паліт. ўплыў у краі польскіх і спаланізаваных землеўладальнікаў і яўр. буржуазіі. Памешчыкі сумесна з ксяндзамі імкнуліся аб'яднаць пад сваім уплывам усё каталіцкае насельніцтва зах. губерняў, заклікаючы да адзінства на нац. і рэліг. аснове. Ахтыўнай дзейнасць у гэтым кірунку працягвалі вылучаўся віленскі епіскап Роп. Вялікім поспехам сярод гарадской яўр. буржуазіі і інтэлігенцыі карысталіся кадэты і пракадэцкі Саюз для дасягнення раўнапраўя яўрэяў у Расіі. Сярод працоўных актыўную работу праводзілі сацыял-дэмакратычныя і народніцкія партыі (эсэры, энэсы, БСГ і інш.), якія мелі поспех у сялян.

Ад бел. губерняў у 2-ю Дз.д. выбраны: ад Мінскай губ. памешчыкі Г.Лашкароў і І.Івашчанка (акцябрысты), сяляне І.Гаўрыльчык, П.Грудзінскі, Д.Раменьчык, А.Красоўскі, В.Мельнік, І.Шыманскі (прымыкалі да правых і акцябрыстаў) і святар В.Якубовіч; ад Віцебскай губ. сяляне Ф.Петрачэнка і С.Быкаў (правыя), памешчыкі А.Бурмейстар (правы), М.Беніслаўскі і Г.Дымша (ад польскага к-та), інжынер Э.Казарыч (прагрэсіст); ад Гродзенскай губ. сяляне М.Дзямідзюк, Е.Ляпёшка, В.Макарэвіч, С.Сядляр (правыя і беспартыйныя), паштовы служачы з сялян А.Санцэвіч і адвакат Ячыноўскі; ад Магілёўскай губ. памешчыкі граф Я.Лубенскі, І.Сазановіч, С.Шыдлоўскі (правыя), святар М.Гашэвіч, сяляне Д.Шыльянаў, Д.Шчарбянок (беспартыйны) і П.Казакоў (правы); ад Віленскай губ. памешчыкі граф Л.Путкамер, С.Ваньковіч, М.Хялкоўскі, А.Хамінскі, ксёндз Л.Радзевіч (польская партыя народных дэмакратаў), юрыст М.Вянслаўскі (акцябрыст), селянін Пілейка.

Усяго ад 5 зах. губерняў былі выбраны 13 памешчыкаў, 3 прадстаўнікі духавенства, 4 інтэлігенты і 16 сялян. Памешчыкі і буржуазія атрымалі 56% дэпутацкіх месцаў, сяляне — 44%. У 2-й Дз.д. было 65 сацыял-дэмакратаў, 37 эсэраў, 16 нар. сацыялістаў, 104 трудавікі, 98 кадэтаў, 54 правыя і акцябрысты, 76 аўтанамістаў, 50 беспартыйных, 17 дэп. ад казацкай групы, 1 прадстаўнік партыі дэмакр. рэформ. У цэлым 2-я Дз.д. была больш левай, чым 1-я.

Як і ў 1-й, гал. пытаннем у 2-й Думе было агр. пытанне. Урад і памешчыкі абаранялі ўказ ад 9.11.1906 (уведзены ў перыяд паміж 1-й і 2-й Думамі) аб пераходзе ад абшчыннага сял. землекарыстання да асабістага. Дэпутаты Сазановіч і Лашкароў, абвясціўшы ўсе левыя партыі і левых дэпутатаў ворагамі «рускай дзяржаўнасці», заявілі аб падтрымцы дзеянняў урада. Кадэты павярнулі ўправа. Яны выказаліся за продаж часткі памешчыцкіх зямель сялянам у прыватную ўласнасць па «справядлівай ацэнцы», значна пашырылі пералік катэгорый зямель, якія не падлягалі прымусоваму адчужэнню. Трудавікі займалі тую ж пазіцыю, што і ў 1-й Думе. Сяляне фактычна абаранялі нацыяналізацыю зямлі. У сваіх прамовах яны заяўлялі аб адданасці «цару-бацюшку», але пры абмеркаванні пытання аб зямлі патрабавалі адчужэння яе ў памешчыкаў і перадачы ў рукі сялян. Селянін Петрачэнка запэўніў, што «да смерці будзе абараняць цара і бацькаўшчыну», а затым адзначыў: «Колькі дзбатаў ні вядзіце, другога зямнога шара не створыце. Прыйдзецца гэту зямлю нам аддаваць...». Лідэр польскай партыі нар. дэмакратаў Дмоўскі, выступаючы ад Царства Польскага і зах. губерняў, патрабаваў, каб вырашэнне агр. пытання было ў кампетэнцыі мясц. органаў самакіравання. 10.5.1907 з выкладаннем урадавай канцэпцыі вырашэння агр. пытання выступіў старшыня Савета міністраў П.А.Сталыпін. Ен адхіліў праекты левых партый, а таксама кадэцкую прапанову аб прымусовым адчужэнні часткі памешчыцкіх зямель. Указ ад 9.11.1906 трактаваўся Сталыпіным як выбар паміж селянінам-гультаём і селянінам-гаспадаром на карысць апошняга. 2-я Дз.д. была асуджана. З дапамогай 2 агентаў ахранкі было сфабрыкавана абвінавачванне с.-д. фракцыі ў падрыхтоўцы да ваеннай змовы. Фракцыя была арыштавана, а затым аддадзена пад суд. 3.6.1907 2-я Дз. д. распушчана і апублікаваны новы выбарчы закон (гл. *Трэцячэрвеньскі пераварот 1907*).

3-я Дз.д. [1(14).11.1907—9(22).6.1912; пяць сесій].

Паводле новага выбарчага закону, памешчыцкая курыя атрымлівала 51% агульнай колькасці выбаршчыкаў Еўрапейскай Расіі; у Мінскай губ. памешчыцкая курыя выбірала 51,9% выбаршчыкаў на губернскі выбарчы сход, у Магілёўскай губ. — 51,2% , у Віленскай губ. — 48%, у Віцебскай — 45,3% і ў Гродзенскай — 41,1%. Паніжаны працэнт выбаршчыкаў ад землеўладальнікаў у Віцебскай, Віленскай і Гродзенскай губ. быў звязаны з імкненнем урада абмежаваць прадстаўніцтва ў Думе польскага дваранства. Распараджэннем міністра ўнутр. спраў з'езды землеўладальнікаў Гродзенскай, Мінскай, Магілёўскай губ. і 7 паветаў Віцебскай губ. былі падзелены на 2 аддзяленні па нац. прыкмеце: да 1-га аддзялення былі аднесены асобы, якія не належалі да польскай нацыянальнасці (рускія, правасл. беларусы, немцы, татары), да 2-га — «палякі» (да іх далучаліся і бел. сяляне-католікі). У Віленскай і Ковенскай губ., а таксама ў Варшаве і Закаўказзі ўтвораны асобныя «рускія» курыі. У Віленскай губ. землеўладальнікі «рускай» курыі атрымлівалі 47,2% месцаў выбаршчыкаў, у курыі ад астатняга насельніцтва губерні памешчыкам-палякам давалася 50%. Фактычна не маглі выбраць выбаршчыкаў на губернскія сходы яўрэі. Рэзка скарацілася колькасць сял. выбаршчыкаў. Па ўсіх зах. губернях сяляне выбіралі 29,9% выбаршчыкаў (раней 36,4%). Рабочыя Мінскай і Гродзенскай губ. маглі выбіраць на губернскія сходы па 2 выбаршчыкі, Віленскай і Магілёўскай — па 1. У шэрагу губерняў, у т.л. Віцебскай, рабочыя наогул не атрымалі выбарчых праваў на той падставе, што колькасць «рабочага люду», які там жыве, у адносінах да ўсяго насельніцтва не давала ім магчымасці ўдзельнічаць у выбарах. Па ўсёй Расіі закон пазбаўляў выбарчых правоў асоб, якія не валодалі рускай мовай. У 2-й пал. 1907 адносіны да выбарчай кампаніі ў 3-й Дз.д. былі ў цэнтры ўвагі ўсіх паліт. сіл і партый Расіі. Асаблівую актыўнасць праяўляў Саюз рускага народа (СРН). Яго сталічнымі лідэрамі быў распрацаваны праект выбарчай платформы для манархічных груповак Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Магілёўскай, Ковенскай губ. і Царства Польскага, у якім былі патрабаванні весці ўзмоцненую барацьбу з палякамі, што «пагражаюць узброеным паўстаннем», і яўрэямі. Саюзнікамі для мясц. груповак СРН у ходзе выбарчай кампаніі былі вызначаны правасл. брацтвы. З манархічнымі партыямі ў зах. губернях блакіраваўся «Саюз 17 кастрычніка» (акцябрысты). Асновай для іх яднання з'яўляўся ўрадавы курс. Альянс выявіўся ў стварэнні *Рускага ўскраіннага саюза* (РУС), які меў мэтай падтрымку самаўладдзя, процістаянне рэв. руху, абарону прынцыпаў прыватнай уласнасці і праваслаўя. У пачатку 1907 былі створаны губернскія к-ты РУС з аддзеламі ў паветах, гарадах і мястэчках. Значную ролю ў аб'яднанні правых сіл адыгрывалі іерархі правасл. царквы і асабліва архіепіскап мінскі і тураўскі Міхаіл. Польскія памешчыкі і каталіцкае духавенства аб'ядналіся ў *Краёвую партыю Літвы і Беларусі, Польскі дэмакратычны саюз Беларусі* і пад сцягам абароны каталіцызму імкнуліся павесці за сабой на выбарах бел. сялян-католікаў.

Ад бел. губерняў у 3-ю Дз.д. выбраны: ад Віленскай губ. па «рускай курыі» таварыш пракурора Віленскага акр. суда, надворны саветнік Г.Г.Замыслоўскі і старшыня Глыбоцкага аддзела СРН, протаіерэй Беразвецкага жаночага манастыра А.С.Вяраксін (абодва правыя манархісты), ад нярускага насельніцтва селянін Свянцянскага пав. М.Я.Цывунеліс, памешчык, інжынер шляхоў зносін Г.І.Свянціцкі, дырэктар Віленскага зямельнага банка І.С.Монтвіл (9.6.1911 замест памёршага Монтвіла выбраны дваранін Л.А.Ахотніцкі), ксёндз С.Г.Мацэевіч і буйны землеўладальнік, віцэ-прэзідэнт Віленскага с.-г. таварыства С.А.Ваньковіч (усе 5 дэпутатаў увайшлі ў Думе ў польска-літоўска-беларускую групу), ад Гродзенскай губ. ляснічы Пружанскага пав. В.А.Біч (прагрэсіст), сяляне І.В.Вайцюлік (Сакольскі пав.), У.Л.Гаўрылюк (Брэсцкі пав.) і П.С.Салавей (Пружанскі пав.), інспектар нар. вучылішчаў Гродзенскай губ. В.К.Тычынін, протаіерэй г. Слоніма У.М.Кузьмінскі і памешчык Слонімскага пав. У.К.Есьман (усе правыя); ад Віцебскай губ. буйны памешчык П.Г.Допельмаер, сакратар Віцебскага статыстычнага камітэта, гісторык А.П.Сапуноў, камергер двара Мікалая II М.М.Еўраінаў (усе акцябрысты), настаяцель Люцінскага гар. сабора Ф.І.Нікановіч (член СРН), сяляне В.Р.Амасёнак (Гарадоцкі пав.) і старавер М.К.Ермалаеў; ад Мінскай губ. настаяцель Петрыкаўскай царквы Мазырскага пав. В.А.Якубовіч, протаіерэй з Навагрудскага

пав. С.І.Салаўевіч, выкладчык мужчынскай і жаночай гімназій у Мінску І.Я.Паўловіч, сяляне К.Т.Ярмольчык (Рэчыцкі пав.), А.І.Юркевіч (Слуцкі пав.), А.Ф.Кучынскі (Мінскі пав.), А.М.Налівайка (Барысаўскі пав.) і жандарскі генерал-лейтэнант у адстаўцы С.М.Мезенцаў (усе прадстаўнікі РУС); ад Магілёўскай губ. селянін з Рагачоўскага пав. П.Ц.Шаўцоў (правы), епіскап гомельскі Мітрафан (Д.Краснапольскі), памешчыкі І.П.Сазановіч, М.М.Ладамірскі (гомельскі павятовы прадвадзіцель дваранства), К.Ф.Тамашэвіч, М.К. фон-Гюбенет (клімавіцкі павятовы прадвадзіцель дваранства), настаяцель Георгіеўскай царквы ў сяле Балонаў-Сялец Быхаўскага пав. В.Ф.Галынец.

У цэлым у 3-ю Думу ад 5 зах. губерняў было выбрана 36 дэпутатаў, у т.л. памешчыкаў 12 (33,3%), прадстаўнікоў правасл. духавенства 7 (19,3%), каталіцкага 1 (2,9%), чыноўнікаў 5 (14%), сялян 11 (30,5%). Паводле свайго палітычнага аблічча і класавага складу 3-я Дз.д. адпавядала інтарэсам царызму. З 442 дэпутатаў 178 (43%) былі дваранамі. Памешчыкаў-землеўладальнікаў налічвалася 191 (43,5%), прамыслоўцаў і гандляроў 36 (7,5%), царкоўнікаў 44 (10%), асоб ліберальных прафесій 84 (19,5%), сялян-землеўладальнікаў 66 (15%), рабочых і рамеснікаў 11 (2,3%). У Думу былі выбраны 292 прадстаўнікі ўрадавых партый, у т.л. чарнасоценцаў 144, акцябрыстаў 148. Лібералы атрымалі 108 месцаў (прагрэсісты — 28, кадэты — 54, польскае кола — 11, польска-літоўска-беларуская група — 7, мусульманская група — 8). Сацыял-дэмакратаў прадстаўлялі 19 чал., трудавікоў — 14. Як і прадугледжваў урад, ні адна партыя не атрымала большасці ў Думе. Склаліся 2 большасці — чарнасоценна-акцябрысцкая і акцябрысцка-кадэцкая. Такое становішча забяспечвала ўраду магчымасць лавіравання паміж памешчыкамі і буржуазіяй. У гэтым выявілася палітыка думскага банапартызму. Манархічна-акцябрысцкая большасць заклікана была праводзіць у Думе законапраекты, накіраваныя на барацьбу з рэвалюцыяй, а акцябрысцка-кадэцкая — сталыпінскія законапалажэнні аб рэформах. Нацыянальны склад 3-й Дз. д. быў наступны: велікарусаў 338 (77%), украінцаў 28 (6%), беларусаў 18 (4,3%), палякаў 18 (4,3%), немцаў 12 (2,3%), армян, башкір, татараў па 4, яўрэяў, эстонцаў, грэкаў, малдаван, грузін, латышоў па 2. 19 дэпутатаў ад зах. губерняў увайшлі ў думскую фракцыю правых. Сяляне Ярмольчык, Кучынскі, Налівайка, Юркевіч, Гаўрылюк, Вайцюлік і Шаўцоў аднеслі сябе да памяркоўна-правых (у пачатку 1910 яны, акрамя Шаўцова, увайшлі ў Рускую нац. фракцыю); 4 дэпутаты ад Беларусі далучыліся да акцябрыстаў, 1 — да мірнаабнаўлення, 6 дэпутатаў стварылі ў Думе польска-літоўска-бел. групу. У левым лагеры з 36 дэпутатаў ад 5 зах. губерняў не апынулася нікога.

Адно з цэнтр. месцаў у рабоце 3-й Дз.д. заняло агр. пытанне. Пры абмеркаванні ўказа ад 9.11.1906 ад фракцыі правых з яго падтрымкай выступілі епіскап гомельскі Мітрафан і протаіерэй Ніканові. Тычынін прапаноўваў пачаць асваенне новых зямель у Зах. Сібіры, Туркестане, Закаўказзі, а таксама заняцца акультываваннем балоцістых, пясчаных, парэзаных ярамі зямель. Польска-літоўска-бел. група таксама выступала за ліквідацыю абшчыннага землеўладання. Памешчык Ванькові заявіў, што грамадскі лад, які абапіраецца на прыватную ўласнасць, з'яўляецца гал. рухавіком грамадскага прагрэсу. Да правых і акцябрыстаў далучыліся прагрэсісты. Аднак адзіны прагрэсіст ад зах. губерняў Біч, імкнучыся выказаць інтарэсы бел. сялян, некалькі адступаў ад пазіцыі гэтай партыі па агр. пытанні. Выкарыстоўваючы ўласныя падлікі, ён паказаў, што ўрадавыя меры не змогуць палепшыць становішча сялян. Біч прапаноўваў рэарганізаваць мясц. кіраванне Паўн.-Зах. краю: ліквідаваць надзвычайнае становішча і ўвесці земскае самакіраванне з «дастатковымі паўнамоцтвамі ў гаспадарчай і культурных сферах». Прынцыповых пярэчанняў супраць указа ад 9.11.1906 не было і ў кадэтаў. Лідэры партыі толькі перасцерагалі ўрад ад празмернай паспешлівасці ў справе разбурэння абшчыннага землеўладання. Сялянскія дэпутаты ад Беларусі Амасёнак, Ермалаеў, Кучынскі, Юркевіч, Шаўцоў стаялі за разбурэнне абшчыннага землеўладання, але дабіваліся зніжэння працэнтаў па пазыцы Сялянскага банка. Як і ў папярэдніх скліканнях Думы, трудавікі-сяляне выказваліся за нацыяналізацыю ўсёй зямлі. Ні адзін з дэпутатаў ад 5 зах. губерняў у 3-й Дз.д. не падтрымаў трудавікоў. Указ ад 9.11.1906 быў прыняты Думай 14.6.1910 і стаў законам. Па сутнасці гэта была самая буйная рэформа, якую ажыццявіла 3-я Дз.д.

У рабоце 3-й Думы яскрава праявілася шавіністычная палітыка царызму. У кастр. 1910 дэпутаты пачалі разгляд «Палажэння аб пачатковых вучылішчах». Ужыванне рускай мовы ў школах імперыі, задачы пач. навучання і становішча царкоўнапрыходскіх школ былі гал. пунктамі пры яго абмеркаванні. Урад вылучыў пытанне аб мовах выкладання ў пач. школе як галоўнае, ад вырашэння якога залежала, на яго погляд, не толькі будучае школы, але і будучае Расіі. Урад лічыў, што ўвядзенне нац. моў у школе будзе садзейнічаць росту сепаратызму. Прадстаўнікі партый урадавага лагера заяўлялі, што народы Расіі «павінны падпарадкоўвацца велікарускаму пачатку» і таму «мова кіруючага класа павінна быць абавязковай дзяржаўнай мовай». Высокую актыўнасць пры абмеркаванні гэтага пытання паказалі і правыя дэпутаты ад Беларусі, асабліва епіскап Мітрафан і Тычынін, якія галасавалі за прапановы ўрада аб увядзенні ў школах навучання толькі на рус. мове. Трудавікі раскрылі шавіністычны характар законапраектаў урада. Тлумача[illegible] сваю праграму па нац. пытанні, труда[illegible] выступалі за «поўнае раўнапраўе ўсі[illegible] народнасцей, што ўваходзяць у с[illegible] Расійскай дзяржавы». Гал. іх пат[illegible] ваннем было прадастаўленне ўсім на[illegible] дам Расіі права на свабоднае нац.-ку[illegible] развіццё і культ.-нац. аўтаномію. Каб а[illegible] бяспечыць правядзенне ўрадавых вялік[illegible] дзяржаўных законапраектаў праз Думу[illegible] Сталыпін стварыў у ёй фракцыю рус[illegible] нацыяналістаў, у якую ўвайшлі прад[illegible] стаўнікі ўрадавых сіл. Іх лідэрам ста[illegible] буйны памешчык, зацяты шавініст гр[illegible] А.А.Бобрынскі. Першым сумесным вы[illegible] ступленнем Сталыпіна з нацыяналіст[illegible] як новай урадавай партыяй быў закона[illegible] праект аб *земствах* у зах. губернях.

4-я Дз.д. [15(28).11.1912 – 6(19).10.1917; пяць сесій].

Выбарчая кампанія ў 4-ю Думу адбы[illegible] валася пад сцягам імкнення ўлады ўзма[illegible] цніць становішча дваранства. Яму нал[illegible] жала заняць дамінуючае становішча [illegible] Думе і наогул у палітычным жыцці [illegible] краіны. У цыркулярах, разасланых [illegible] подпісам міністра ўнутр. спраў А.А.Ма[illegible] карава па ўсіх губернях, указвалася вес[illegible] выбарчую справу ў саюзе і згодзе з два[illegible] ранствам, а таксама шырока прыцягва[illegible] правасл. духавенства. Выбары адбыліся [illegible] вер.-кастр. 1912.

Ад бел. губерняў у 4-ю Дз.д. выбраны [illegible] Віленскай губ. па «рускай курыі» Р.Р.Замыслоўскі і правасл. святар У.П.Ю[illegible] вюк (чл. СРН), ад нярускага насельніцтва памешчык В.І.Бянькоўскі, ксёндз С.Г.Мац[illegible] евіч (дэпутат 3-й Думы), граф Л.С.Пуста[illegible] мер (дэпутат 2-й Думы), Г.І.Свянціцкі[illegible] М.Я.Цывунеліс (дэпутаты 3-й Думы); [illegible] Гродзенскай губ. селянін П.Дз[illegible] Песляк, былы гродзенскі віцэгубернатар[illegible] А.А.Азнобішын, павятовы прадвадзіцель дваранства П.А.Сафонаў, член Гродзенска[illegible] га акр. суда Ф.І.Лашкейт, настаяцель Гродзенскага сабора протаіерэй Я.І.Грыш[illegible] коўскі, валасны старшына Ц.Я.Тарасевіч [illegible] селянін В.П.Сідарук (усе нацыяналісты); ад Віцебскай губ. А.І.Мухін[illegible] дрысенскі павятовы прадвадзіцель дваранства І.Ф.Полаўцаў, старавер С.Р.Кірылаў[illegible] правасл. святар Ф.І.Альхоўскі, селянін [illegible] П.М.Шмякаў (усе нацыяналісты), М.М.Еў[illegible] раінаў (дэпутат 3-й Думы); ад Мінскай губ. валасны старшына І.Ф.Малайчук[illegible] мазырскі павятовы прадвадзіцель дваранства С.М.Сорнеў, буйны землеўладальнік Бабруйскага пав. Р.А.Лашкароў, памешчык[illegible] А.П.Фоцінскі (усе нацыяналісты), настаяцель Знаменскай царквы ў Вільні К.М.Акаловіч, правасл. святар В.А.Якубо[illegible] (дэпутат 2-й і 3-й Дум), пінскі павятовы прадвадзіцель дваранства І.А.Папа-Афана[illegible] сапула, сяляне С.Д.Вярбіла (Слуцкі пав.) [illegible] К.А.Смяян (Рэчыцкі пав.); ад Магілёўскай губ. селянін М.Р.Вараб'ёў, памешчык А.А.Радкевіч (правы), гласны гарадской думы г. Магілёва В.С.Бачкоў, памешчыкі В.С.Дрыбінцаў (акцябрысты), М.М.Ладамірскі і К.Ф.Тамашэвіч (дэпутаты [illegible] 3-й Думы), Б.А.Энгельгарт (правы).

Як і ў 3-й Думе, у 4-й Думе царызму ўдалося захаваць 2 большасці: права-акцябрысцкую (283 галасы) і акцябрысцка-кадэцкую (226 галасоў). З 442 дэпутатаў нацыяналістаў і памяркоўна правых было 120, акцябрыстаў 98, правых 65, кадэтаў 59, прагрэсістаў 48. З нац. групы

(польска-літоўска-беларуская і мусульм. групы, Польскае кола) мелі 21 дэпутата, сацыял-дэмакраты 14 (бальшавікі 6, меньшавікі 7, 1 прымыкаў да меншавікоў), трудавікі 10, беспартыйныя 7. Адным з важных вынікаў выбараў было рэзкае аслабленне акцябрыстаў. Разам з тым павялічвалася колькасць прагрэсістаў, што азначала зблíжэнне левага акцябрызму і правых кадэтаў. Тым не менш акцябрысты захавалі ў Думе ролю «цэнтра». Дэпутаты ад 5 зах. губерняў па парт. групоўках размеркаваліся наступным чынам: фракцыя правых — Замыслоўскі, Юзьвюк, Акаловіч, Якубовіч; фракцыя рускіх нацыяналістаў і памяркоўна-правых — Вярбіла, Ладамірскі, Папа-Афанасапула, Песляк, Полаўцаў, Мухін, Тамашэвіч, Азнабішын, Смяян, Сорнеу, Фацінскі, Грышкоўскі, Кірылаў, Малайчук, Шмякаў, Бочкаў, Вараб'еў; фракцыя цэнтра — Еўраінаў і Энгельгарт; Дрыбінцаў выступаў як прадстаўнік «Саюза 17 кастрычніка»; памешчыкі і прадстаўнікі каталіцкага духавенства ад Віленскай губ. стварылі бел.-літ.-польскую групу — Путкамер (старшыня), Мацэевіч (сакратар), Банькоўскі, Свянціцкі, Цывунеліс і прадстаўнік Ковенскай губ. Ф.Ф.Рачкоўскі; Лашкейт увайшоў у фракцыю прагрэсістаў.

Прадстаўнікі кадэтаў у 4-й Думе унеслі некалькі законапраектаў аб дэмакр. «свабодах», у т.л. законапраект аб усеагульным выбарчым праве. Усе прамовы акцябрысцка-кадэцкага «канстытуцыйнага» альянсу выклікалі негатыўную рэакцыю правай часткі Думы. Яўную незадаволенасць апазіц. дэбютам Думы выказаў у час гутаркі з яе старшынёй М.У.Радзянкам цар Мікалай II. Выступаючы 5.12.1912 у Думе з урадавай дэкларацыяй, старшыня Савета міністраў У.М.Какоўцаў заявіў, што дзейнасць Думы павінна быць накіравана на пошукі шляхоў па ажыццяўленні Маніфеста 17 кастрычніка 1905, але запатрабаваў ахоўваць інтарэсы рус. дзяржаўнасці — «адзінства і непадзельнасць імперыі, першынство ў ей рускай народнасці» і «веру праваслаўную». Правыя патрабавалі ад урада ўзмацнення рэпрэсій, утаймавання «іншародцаў», узмоцненай увагі да царкоўна-прыходскіх школ. Дэпутат Акаловіч, выступаючы як прадстаўнік «праваслаўных людзей Паўночна-Заходняга краю», называў беларусаў «этнаграфічным воскам», які лёгка перапрацоўваюць палякі. Вялікую небяспеку ён бачыў таксама ў дзейнасці яўрэяў, «якія ў сваіх руках трымаюць і капітал, і гандаль, і друк, і лясы».

З пачаткам 1-й сусв. вайны сесіі Думы склікаліся нерэгулярна, заканадаўства ажыццяўлялася ўрадам па-за Думай. 26.7.1914 4-я Дз.д. прагаласавала за ваен. крэдыты. Урад падтрымлівалі крайне правыя. Іншыя думскія фракцыі выступалі з крытыкай урада. 22.8.1915 яны падпісалі пагадненне аб стварэнні Прагрэсіўнага блоку (236 дэпутатаў). Па-за блокам засталіся толькі правыя і нацыяналісты. Трудавікі ў блок не ўваходзілі, але фактычна падтрымлівалі яго. Стварэнне ў Думе Прагрэсіўнага блоку азначала крах палітыкі банапартызму. 1.11.1916 пры абмеркаванні агульнага стану Расіі з думскай трыбуны была зачытана дэкларацыя Прагрэсіўнага блока, у якой рэзка крытыкаваўся ўрад і было выказана патрабаванне адстаўкі старшыні Савета міністраў Б.У.Штурмера. У сваёй прамове П.М.Мілюкоў абвінавачыў яго ў дзярж. здрадзе і падрыхтоўцы сепаратнага міру з Германіяй. Прадстаўнікі Прагрэсіўнага блоку заявілі, што калі ўрад неадкладна, «не губляючы ніводнай гадзіны», не апамятаецца, то рэвалюцыя стане непазбежнай. Прамовы Мілюкова, Чхеідзе, Керанскага не былі дапушчаны да друку, але ўсё ж яны разляцеліся па краіне. 10 ліст. Штурмер быў звольнены. Пасля выступлення з дэкларацыяй новага старшыні Савета міністраў А.Ф.Трэпава Дума зноў выказала недавер ураду. Да яе далучыўся Дзяржаўны савет. Гэта сведчыла аб поўнай ізаляцыі цара і ўрада.

Пасля падзення самадзяржаўя Часовы ўрад прыпісваў Думе ініцыятыву Лютаўскай *рэвалюцыі 1917*. Разгром *карнілаўшчыны* прымусіў Часовы ўрад 7.10.1917 распусціць Думу.

Кр.: Государственная дума: Стеногр. отчеты. Созыв 1—4. Спб., 1906—17; Законодательные акты переходного времени 1904—1908 гг. Спб., 1909; Бонович М.М. Члены Государственной Думы: (Портреты и биографии): Первый созыв. М., 1906; Калинычев Ф.Н. Государственная дума в России: Сб. документов и материалов. М., 1957.

Літ.: Черменский Е.Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. 2 изд. М. 1970; Яго ж. IV Государственная дума и свержение царизма в России. М., 1976; Аврех А.Я. Царизм накануне свержения. М., 1989; Яго ж. П.А.Столыпин и судьбы реформ в России. М., 1991; Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в 1907—1914 гг. Л., 1990; Шабуня К.Н. Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905—1907 г. Мн., 1962; Мартюхова М.А. На переломе революции. Мн., 1986; Забаўскі М.М. Грамадска-палітычная барацьба ў сувязі з увядзеннем земства ў Беларусі // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1987. № 1; Яго ж. Палітычная барацьба ў Беларусі ў перыяд выбараў у III Дзяржаўную думу // Там жа. № 5; Запруднік. Я. Справа аўтаноміі Беларусі ў першай думе і «Наша ніва» // З гісторыяй на «Вы». Мн., 1994. Вып. 3.

Мікола Забаўскі.

ДЗЯРЖА́ЎНАЯ КАЛЕ́ГІЯ, орган выканаўчай улады *Беларускай Народнай Рэспублікі* (БНР). Утворана пасля працяглага ўрадавага крызісу з сяброў Прэзідыума Рады БНР і ўрада. Дзейнічала з 11.10.1922 да 20.4.1923 у Коўне (Каўнас). У склад Дз.к. ўваходзілі С.Жытлоўскі, Л.Заяц, П.Крачэўскі (старшыня), В.Ластоўскі, А.Цвікевіч. Крызіс быў выкліканы тым, што 3.5.1922 Старшыня ўрада БНР Ластоўскі і міністр замежных спраў Цвікевіч уручылі старшыні *Генуэзскай канферэнцыі 1922* ноту, у якой прызналі правы Літоўскай Рэспублікі на г. Вільня. Гэта нота супярэчыла афіц. пазіцыі Рады БНР і большасці сяброў урада. 30.5.1922 на пасяджэнні Рады міністраў БНР была прынята рэзалюцыя, паводле якой урад павінен быў імкнуцца да дасягнення незалежнасці Беларусі ў яе этнагр. межах. Ластоўскі і Цвікевіч, апынуўшыся ў меншасці, падалі ў адстаўку. Яны планавалі склікаць у Дзвінску (Даўгаўпілс) нац. нараду з мэтай дамагчыся на ёй падтрымкі сваёй пазіцыі. Такая нарада магла раскалоць бел. паліт. эміграцыю, прыняць пастановы, супярэчныя рэзалюцыі аб дзярж. будаўніцтве, якую ў 1921 зацвердзіла Бел. паліт. канферэнцыя ў Празе. У прыватнасці, Ластоўскі мог пайсці на стварэнне альтэрнатыўных органаў улады БНР. Старшыня Рады БНР Крачэўскі зрабіў усё ад яго залежнае, каб нарада ў Дзвінску не адбылася. 11.10.1922 была ўтворана Дз.к. Аднак супярэчнасці паміж дзеячамі БНР заставаліся. 20.4.1923 Ластоўскі выйшаў з Дз.к. Пачаўся чарговы ўрадавы крызіс.

Анатоль Сідарэвіч.

ДЗЯРЖА́ЎНАЯ НАРА́ДА 1917 Маскоўская, нарада прадстаўнікоў грамадска-паліт. арганізацый і дзярж. устаноў Расіі 12—15(25—28).8.1917. Склікана *Часовым урадам* 2-й кааліцыі для азнаямлення грамадскасці з мерамі па вывадзе краіны з крызісу і кансалідацыі найб. уплывовых паліт. сіл на платформе «выратавання Радзімы і рэвалюцыі». Праходзіла ў напружаных абставінах, калі кансерватыўна-ліберальныя колы (частка гандлёва-прамысл. і фінансавых дзеячаў, прадстаўнікі дваранства, афіцэраў і інш.) пад маркай прадухілення ўсеаг. развалу ў краіне і з мэтай давядзення вайны да пераможнага канца актывізавалі намаганні, накіраваныя на згортванне рэв. пераўтварэнняў і ўсталяванне цвёрдай улады. У асяроддзі генералітэту пры падтрымцы лідэраў кадэцкай партыі рыхтавалася ваенная змова на чале з вярх. галоўнакамандуючым Л.Г.Карнілавым. Змоўшчыкі дапускалі магчымасць абвяшчэння на нарадзе ваеннай дыктатуры. У знак пратэсту супраць верагоднага рэакцыйнага перавароту рабочыя большасці прадпрыемстваў Масквы ў дзень адкрыцця нарады не выйшлі на працу. Забастоўкі і мітынгі адбыліся 1 ў інш. гарадах. Рэзалюцыі пратэсту прынялі на сходах друкары Мінска, рабочыя аўтамаб. майстэрняў Гомеля, чыгуначнікі Оршы. На нарадзе прысутнічала каля 2,5 тыс. чал.: 488 дэпутатаў *Дзяржаўнай думы* ўсіх 4 скліканняў, 129 прадстаўнікоў ад Саветаў сял. дэпутатаў, 100 ад Саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў, 147 ад гар. дум, 117 ад арміі і флоту, 313 ад кааператываў, 150 ад гандлёва-прамысл. колаў і банкаў, 176 ад прафсаюзаў, 118 ад земстваў, 99 ад навук. арг-цый, 58 ад нац. арг-цый, 24 ад духавенства і інш. З Беларусі